

НОВА “СТАРА” ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ
(ЛЮБЕЦЬКА ШЛЯХТА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ
СТАРШИНИ РЕГІОНУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.)

Нова держава побудована Б.Хмельницьким на теренах Лівобережної України під час Національної революції українського народу середини XVII ст. спиралась передусім на нову національну еліту (“нову шляхту”), яка складалась із козацької старшини, значного військового товариства та старої “дореволюційної” шляхти. Саме ця спільнота стала новим носієм влади, формувала нові ідеологічні концепції, які вилилися у послідовний захист засад української автономії та боротьбу за дотримання “старих порядків” – незмінності майнових та особистих прав аналогічних шляхетським.

У багатьох й сучасних історичних працях обходиться питання походження цієї спільноти. Само собою розуміється, що козацька старшина другої половини XVII – XVIII ст. виросла із повсталих козаків та селян, які встигли зайняти кинуті польською шляхтою землі та отримати на них гетьманські універсали як плату за вірну службу, мужність та військові здібності. Правда допускається певний домішок старої української шляхти (передусім дрібної та безземельної), яка була вимушена під час війни “покозачитись”.

Але дослідження персонального складу козацької старшини Гетьманщини дозволяє у багатьох випадках переглянути цю тезу у сторону збільшення саме його шляхетської складової. У Чернігівському, частково Ніжинському та інших полках основою нової соціальної еліти вбачаємо стару довоєнну шляхту, яка походила і з служебної шляхти Любецького замку.

Старовинний Любеч був стратегічним форпостом регіону ще у давньоруські часи. У другій половині XI ст. тут був побудований дерев'яний замок. 1097 р. в Любечі був скликаний перший з'їзд князів, покликаний врегулювати складні міжкнязівські стосунки. Однак зупинити усобиці не вдалося і 1147 р. Любеч було пограбовано і спалено, а 1157 р. місто

спустилися половці. Восени 1239 р. Любеч був захоплений монголо-татарами, і, вірогідно, знищений.

З входженням у XIV ст. Любеча та його округи до складу Великого князівства Литовського розпочався новий етап у розвитку регіону. З 1471 р. Любеч отримав статус волості Київського воєводства. Навколо замку формується прошарок служебної (зобов'язаної "службами") чи околичної шляхти, яка мешкала у околичних селах, виконувала військову службу на заклик князя під проводом старости та воєводи, була пов'язана тісними родинними та корпоративними стосунками.

Оформлення військовослужбового стану Любецької волості було перервано короткочасним московським пануванням (1500-1508 рр.), але уже в першій половині XVI ст. тут існувала сформована верства бояр-шляхти (підкорялись замковому наміснику), з'явилися і зем'яни-шляхтичі (на війну збирав київський воєвода). У першій половині XVI ст., коли Любеч належав родині Гаштольдів, розвиток військовослужбової верстви не припинявся. У 50-і рр. XVI ст. Любеч знов безпосередньо підлягав київським воєводам, які ставили на старостинський уряд Любецького замку своїх намісників. У середині XVI ст. Любеч стає центром староства, яке включало Любецьку та Брагінську волості (остання у 1564 р. відійшла до Мозирського повіту). За Люблінською унією 1569 р. ця територія увійшла до складу Королівства Польського, тоді ж Брагінська волость була знову приєднана до Любеча. У 1580 р. з Любецького староства виділилася нова волость – Лоевська, яка невдовзі стала окремим староством.

Королівські люстрації та податкові реєстри Любецького староства 1571, 1615-1616, 1622, 1628-1629 та 1636 рр. фіксують поступове зменшення чисельності бояр і, відповідно, зростання прошарку зем'ян-шляхти. У свою чергу, зем'яни набували ділчичних (спадкових у третьому поколінні) володінь, формально здобуваючи шляхетський статус. Починаючи від кінця XVI ст. окремі представники любецької шляхти та бояр почали переходити до козацьких лав. У реєстрі низових (запорозьких) козаків, які брали участь у поході на Москву 1581 р., бачимо представників боярських родів любецької околиці – Стефана Любечанина, Кривковського (Кривковича) і Квіткова "з

Любеча”. З шляхти Любецької округи походили й щонайменше три реєстрових гетьмана Війська Запорозького: Григорій Савич-Чорний (1628-1630 рр.) з роду любецьких бояр Савичів-Величковських, Василь Томиленко (1637 р.) з роду Томиловичів та Сава Кононович (1638 р.) – представник родини Кононовичів-Посудевських.

На початку XVII ст. любецька шляхта брала активну участь у військових походах на Москву, була і у війську під час облоги Смоленська (влітку – восени 1609 р.), зокрема, це шляхтичі Бакуринські та зем'яни Піроцькі.

Але після приєднання на початку XVII ст. Чернігово-Сіверщини до Корони держава перестала бути захисником інтересів любецької шляхти, що привело її до лав повсталих під час Національної революції. Цьому сприяло магнатське проникнення до Любецької округи, коли шляхта зазнала утисків передусім від представників родин Калиновських та Пісочинських. Польські аристократи не цуралася захоплення володінь. У 40-і рр. XVII ст. Чернігівський підвоєвода Варвінець Кгорецький забрав у любецьких шляхтичів Пузиків Пузиковщину. Після неодноразових скарг він компенсував їхні земельні втрати і віддав навзаєм частину Бровенщини у Мишуковському ґрунті. Відповідно відібравши Мишуковщину у бояр Мишуків, які повністю втратили маєтності. Село Рогощу, володіння багатьох любецьких бояр та зем'ян, та частину Бровенщини, відібрав чернігівський підсудок Якуб Война-Оранський. Десь у ці ж часи земський урядник Чернігово-Сіверщини Ян Стайловський заволодів частиною Кувечицького ґрунту зем'ян Кувечичів.

На початку 40-х рр. XVII ст. загострилося протистояння любецької шляхти із любецькими старостами та чернігівськими воєводами Мартином та Самуелем Калиновськими. Конфлікт був пов'язаний із небажанням шляхти виконувати розпорядженнями старост, які прагнули повернути її під свою владу.

Велике значення Любецького замку як прикордонного форпосту та наявність околичної шляхти – професійного війська, пояснюють інтерес Б.Хмельницького до любецької шляхти. У той час, коли на Волині з кінця

червня почали зосереджуватись коронні війська, а кривавий каральний марш Яреми Вишневецького проліг через Київщину, у липні 1648 р. на Сіверщині з'явився “конфідент” гетьмана Петро Головацький, який походив з дрібної волинської шляхти. Чи не було його завданням привернути любецьку шляхту до української революції? Уже у серпні 1648 р. козаки оволоділи Лосевом, другим після Любеча містом Любецької околиці, а, незабаром, і самим Любечем. Чимало “вписаної” любецької шляхти знаходимо у реєстрі Війська Запорізького 1649 р. Зокрема, це Антоновичі, Бровенські, Гутори, Гравецькі, Даничі, Ігнатовичі, Ігравецькі, Казановські, Каменські, Костенецькі, Козловські, Пузики, Савичі, Семеновичі, Селецькі, Щуковські, Ждановичі, Зеньковичі, Харабурди та ін.

Чимало представників любецької шляхти знаходимо серед соратників Б.Хмельницького, зокрема, реєстрового старшину Матвія Гладкого (у 1652 р. став претендувати на булаву, за що за наказом гетьмана був страчений). До козацьких лав пішов Микола Бакуринський зі своїм молодшим сином Юрієм. Як повстанець загинув “знатний шляхтич” Йосиф Велецький. Генеральним писарем Чернігівського полку за Мартина Небаби став любецький шляхтич Іван Красковський (1649-1651 рр.). З осені 1649 р. у козаки подалися шляхтичі Кохановські. Козаками Чернігівського полку були Орефа Зарецький із синами Іваном та Андрієм. Представники любецької шляхти показували себе не лише як справні воїни, але і як дипломати. Зокрема, військовий обозний Чернігівського полку любецький шляхтич Федір Коробка (Коробок), у квітні 1657 р. був послом Запорозького війська у Москві.

Не лише серед старшини, але і серед козаків Чернігівського та Ніжинського полків зустрічаємо представників родин любецької шляхти – Даничів (Піроцьких), Гуторів, Юшкевичів, Ждановичів та ін. На боці повсталих виступили родини Мишуків та Пузиків, які напередодні Хмельниччини втратили свої володіння. У Київському полку знаходимо Бакуринських, Гуторів, Красовських, Савичів, у Ніжинському – Антоновичів, Борсуків, Піроцьких, Тарасевичів, Величковських, Тупичів та ін.

Першим любецьким сотником став “шляхетно урожоний” Сава Кононович-Посудевський-Внучко. Цю посаду він займав щонайменше до 1669 р. Цікаво, що у 1653 р. він, вочевидь, про всяк випадок, отримав привілей польського короля Яна Казимира, 1656 р. – універсал гетьмана Б.Хмельницького, отримував він і універсали гетьмана І.Виговського (1657 р.), Ю.Хмельницького (1660 р.), І.Брюховецького (1663 р.). 1669 р. брав участь у виборах гетьмана Д.Многогрішного, від якого у 1670 р. отримав універсал.

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б.Хмельницький зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників, які мали гарантувати любецькій шляхті недоторканість. За деякими даними, перший охоронний універсал любецькій шляхті був наданий ще 1650 р. любецькому сотнику Саві Посудевському разом із іншими шляхтичами Любецької околиці.

Безумовно, що зустрічалися представники любецької шляхти і на тому боці “барикад” – у польсько-литовському війську, частина шляхти староства залишилась на литовській стороні – у Лоєвському старостві, яке не увійшло до складу нової козацької держави. Війна розділила родини, рідних братів, батьків і синів.

Любецька шляхта стала повертати свої землі відібрані у 30-40 рр. XVII ст. Із втечею польських аристократів одним із перших це зробив С.Болдаковський, який захопив с.Рогощу (Мишуковський ґрунт), відібрану у нього перед війною.

З утворенням нової адміністративної системи Любецька околиця виявилась розподіленою між кількома сотнями Чернігівського полку – Любецькою, Чернігівською, Городнянською, Роїською, Киселівською, Новобілоуською та Сосницькою. Але більша частина околиці увійшла до Любецької сотні – найбільшої з усіх 16 сотен Чернігівського полку. З другої половини XVII ст. до кінця XVIII ст. любецька шляхта несла сторожову службу на Дніпрі – кордоні з Великим князівством Литовським.

У новій соціальній структурі козацької держави любецька шляхта займала важливе місце. З родини любецьких шляхтичів Стецьких походив

“намісник” полковника Василя Золотаренка у Кричеві, кричевський сотник Корній Котович. З 1657 по 1663 р. уряд Чернігівського полковника займав любецький шляхтич Аникій Силич. Його рідний брат Степан Силич у 1661 та 1670 рр. був полковим чернігівським сотником та значковим товаришем. Під час гетьманування І.Брюховецького Степан Силич був усунутий з керівних посад (згадується лише як “его милости пан, казак и обыватель Черниговский”). За Д.Многогрішного він знову став сотником (1670 р.), а за І.Самойловича стояв на чолі Чернігівської сотні (1677 р.).

1669 р. Василь Болдаковський був одним із членів Генерального військового суду та Чернігівським полковим сотником, у 1673 р. згадувався як полковий суддя. Того ж таки року він стає Батуринським сотником. З 1672 р. відомий генеральний хорунжий Стефан Семаков-Силич.

У 1679 р. стародубським полковником був Григорій Карпович. Під 1686 р. відомий стародубський полковник Яків Іванович Германевич.

Розуміючи значення любецької шляхти, у цей період практично усі гетьмани України звертали на неї свою увагу, причому майже в усіх гетьманських універсалах йшлося про необхідність виконання військової служби “ведлуг давнего звичая”.

За часів І. Виговського (1657-1659 рр.) відомий гетьманський універсал, наданий 23 жовтня 1657 р. любецькому сотнику Саві Унучку-Посудевському та усій любецькій шляхті. Цікаво, що дослідниця цієї доби Т.Яковлева виявила усього три універсали І.Виговського за 1657 р. на маєтності, причому, два з них монастирям і єдиний – любецькій шляхті. Можливо, гетьман сподівався на активну підтримку його шляхетсько-козацького угруповання з боку покозаченої любецької шляхти.

Набагато більше пожалувань любецькій шляхті відомо з часів гетьманування Ю.Хмельницького (1659-1663 рр.). 23 липня 1660 р. універсал отримав любецький сотник Сава Унучко разом з Артемом Красковським, Іваном Мишуком і “зо всею тамошною шляхтою”. Не обминув своєю увагою любецьку шляхту гетьман І. Брюховецький (1663- 1668 рр.). 5 серпня 1663 р. під гетьманську “протекцію” був узятий любецький сотник Сава Унучко з Олексієм Кривопишою та усією любецькою шляхтою.

У травні 1665 р. чернігівським полковником та володарем Любеча став Дем'ян Многогрішний, а у 1668 р. на старшинській раді його було обрано гетьманом Лівобережної України. На виборах гетьмана був присутній й любецький сотник Сава Унучко, який разом з іншою старшиною запрягнувся новому гетьману. Уже в якості гетьмана Д.Многогрішний (1668-1672 рр.) надав універсал любецькій шляхті. Цікаво, що незабаром Д.Многогрішний зробив чернігівським полковником та, відповідно, володарем Любеча свого брата Василя Многогрішного (1672 р.).

Ще один чернігівський полковник та володар Любеча Іван Самойлович (1668-1669 рр.) 1672 р. здобув гетьманську булаву. У найближчому оточенні гетьмана знаходимо представника однієї з родин любецької шляхти, батуринського сотника Г.Карповича (у привілеї 1571 р. Сигізмунда II Августа згадувався любецький зем'янин Демид Карпович, володар Сільчанської землі, Велитеця і Семеничова “борка”).

До нащадків любецької шляхти належали чернігівські полковники Яків (1687-1699 рр.) та Юхим (1699-1704 рр.) Лизогуби. У своєму тестаменті Я.Лизогуб називав свої землі “отчизними” і “дідизними”: “Отчина зас у Величках стоячая: дедовская; а до дедовской еще две части куплених за гроши...”, згадувались й інші старі шляхетські володіння – Пузики, Гуньковська Рудня, які знаходились “на куплених шляхетских землях”.

За полковування Ю.Лизогуба Любеч безпосередньо перейшов до гетьмана І.Мазепи (1687-1708 рр.). Серед українських гетьманів саме він приділяв Любечу та його військовослужбовій спільноті особливу увагу. Вочевидь, що у цей період був посилений і Любецький замок.

Під час розправи над “мазепинцями” у 1708 р. Любеч був пожалуваний Петром I чернігівському полковнику Павлу Полуботку (1705-1723 рр.). Можна припустити, що рід Полуботків міг належати до любецької шляхти. Їхня родинна маєтність с. Полуботки знаходилось на терені так званого “Любецького острова”, неподалік він володінь родин дрібних любецьких бояр Левоновичів (с.Левоньки) та Товстолісів (с.Товстоліси).

У XVIII ст. нащадки любецької шляхти й надалі продовжували формувати старшинську верхівку не лише Чернігівського, але і Ніжинського,

Київського, Сумського та Стародубського полків. Згадаємо, зокрема, Семена Савича, у 1723 р. ув'язненого в Петропавлівській фортеці (разом із Полуботком та Чернишем). Значковим товаришем Чернігівського полку у 1728 р. був шляхтич Роман Шершанович-Данич. У 1735 та 1738 рр. ніжинським полковим обозним був І.Величковський, 1735 р. чернігівським полковим хорунжим – І.Товстоліс, 1738 р. ніжинським полковим осавулом – А.Володковський. 1744 р. Генеральна Військова канцелярія надала любецькому шляхтичу Федору Яковлевичу Барановському чин компанейського сотника. Любецького шляхтича Олексія Демидовського знаходимо на уряді батуринського сотника у 1745-1750 рр.

У 1778-1779 рр. значна частина вищого складу Чернігівського полку складалася із нащадків любецької шляхти. Чернігівським полковим суддею був Яків Бакуринський, полковим писарем – Яков Рашевський, полковим осавулом – Семен Бакуринський, березинським сотником – Павло Сахновський, білоуським – Василь Красовський, чернігівським “гродським” писарем був Василь Колчицький, значковими товаришами – Петро Силич, Яків Бублик, Тимофій Кисель, Петро Красовський, сотенними отаманами – Федір Каменецький, Яков і Іван Шихуцькі та ін.

Старшинські посади займало чимало представників покозаченої родини шляхтичів Кононовичів. У 1700 – 1722 рр. Михайло Кононович займав уряд білоуського сотника, пізніше став чернігівським полковим осавулом. Всі його сини стали козаками – Тимофій був обозним Сумського полку, Павло – значковим товаришем Чернігівського полку у 1732 та 1737 рр., Іван – сотником Сумського полку, Яків у 1739-1751 рр. був значковим товаришем, згодом, військовим товаришем Чернігівського полку (з листопада 1760 р. тричі висувався на уряд сотника). Нарешті, син Дмитро був значковим товаришем Чернігівського полку.

Чимало старшинських посад займали представники родини Бакуринських. Зокрема, 1716 р. Яків Бакуринський був обраний Роїським сотником. У 1721 – 1724 рр. він входив до складу козацького посольства до Москви, 1725 р. знаходився у “низовому поході”, 1728 р. тимчасово займав уряд Чернігівського полковника. У 1729 р. гетьман Д.Апостол збирався

послати Якова Бакуринського до Москви з “прошеннями в малоросійських нуждах”. З 1733 р. відомий значковий товариш Йосиф Бакуринський. У 1732 та 1734 рр. Андрій Бакуринський брав участь у “польських” походах, 1737 р. – у Самарському та Кодацькому, 1738 р. – на Дон, а 1740 р. – у “Турецькому” поході. 1734 р., з початком російсько-турецької війни, Яків Бакуринський брав участь у військовому поході до Криму. У березні 1737 р. Яків Бакуринський був відправлений “к Переяславлю козаков в поход на неприятеля”. Того ж таки року, він разом з сином Леонтієм брав участь у військовому поході до Очакова. У 1770 р. Семен Леонтєвич Бакуринський став чернігівським полковим осавулом. Наступного року відзначився при облозі Перекопу. 1776 р. знаходимо його у супроводі турецького посольства через Польщу, того ж таки року він займав уряд чернігівського полкового судді.

Найвідомішим представником цієї родини став Яків Леонтєвич Бакуринський. З 1760 р. він служив у Генеральній канцелярії, у 1768 – 1771 рр. був генеральним писарем, 1770 р. згадувався як полковий осавул, у 1771 – 1779 рр. був генеральним суддею Чернігівського полку. У 1779 р. він отримав ранг “сухопутного майора” та чин колезького асесора, з 1786 р. став головою палати карного суду Чернігівського намісництва. З травня по листопад 1777 р. – Чернігівський губернатор, згодом – віце-губернатор. 1798 р. пішов у відставку у чині таємного радника. Своім стрімким просуванням по службі Яків Бакуринський був зобов'язаний брату своєї дружини Тетяни та одному з найвпливовіших осіб Російської імперії, державному канцлеру (з 1797 р.) князю О.А.Безбородьку. 1801 р. Я.Бакуринський склав заповіт, у якому, зокрема, згадувались засновані ним дві “каменных избы для презрения бедных” та лікарня.

У Ніжинському полку старшинські посади займало чимало представників родини Піроцьких. У 1709-1725 рр. Іван Васильович Піроцький був значковим товаришем та Ніжинським сотником. Пан Піроцький входив до козацької делегації у Санкт-Петербург, яка 1722 р. повезла до Петра I прохання провести на Україні вибори нового гетьмана. 1725 р. І.Піроцький був заарештований “за зраду”.

Серед старшини Стародубського полку з любецької шляхти походив, зокрема, Данило Кононенко-Пилипенко, який у 1721 р. був Стародубським сотником. 1766 р. Стародубським полковником був нащадок любецької шляхти С.Мишкович.

Безумовно, далеко не усі представники любецької шляхти зайняли вищі посади у гетьманській державі, чимало з них стали простими козаками, міщанами, ба навіть селянами. Через велику кількість дрібних володільців збільшується черезсмужжя, майже у кожному “шляхетському” селі околиці зустрічаємо декілька десятків, а подекуди і більше господарів. Наприклад, на кінець XVIII ст. у с.Миси та с.Антоновичі мешкало загалом 113 чоловік на прізвище Антоновичі – нащадків колишніх любецьких бояр.

У другій половині XVIII ст. нащадки любецької шляхти почали займати й військові та чиновничі посади у новій адміністрації, а з кінця XVIII ст. почали набувати статус дворян Російської імперії.

Таким чином, нова національна еліта Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. значною мірою складалася з представників старої “дореволюційної” шляхти, у тому числі служебної шляхти Любецького замку. Чимало козацько-старшинських родин (“нової” еліти) своїми коренями походили від цієї спільноти (“старої” еліти), яка у XV – першій половині XVII ст. так само займала провідне становище в регіоні.